

GANDDAL SENTRUM - SKOLEKART 1937

KULTURMILJØ OG KULTURMINNER

GANDDAL

Dokumentet er utarbeidet som et kunnskapsgrunnlag i plan og byggesaksprosesser

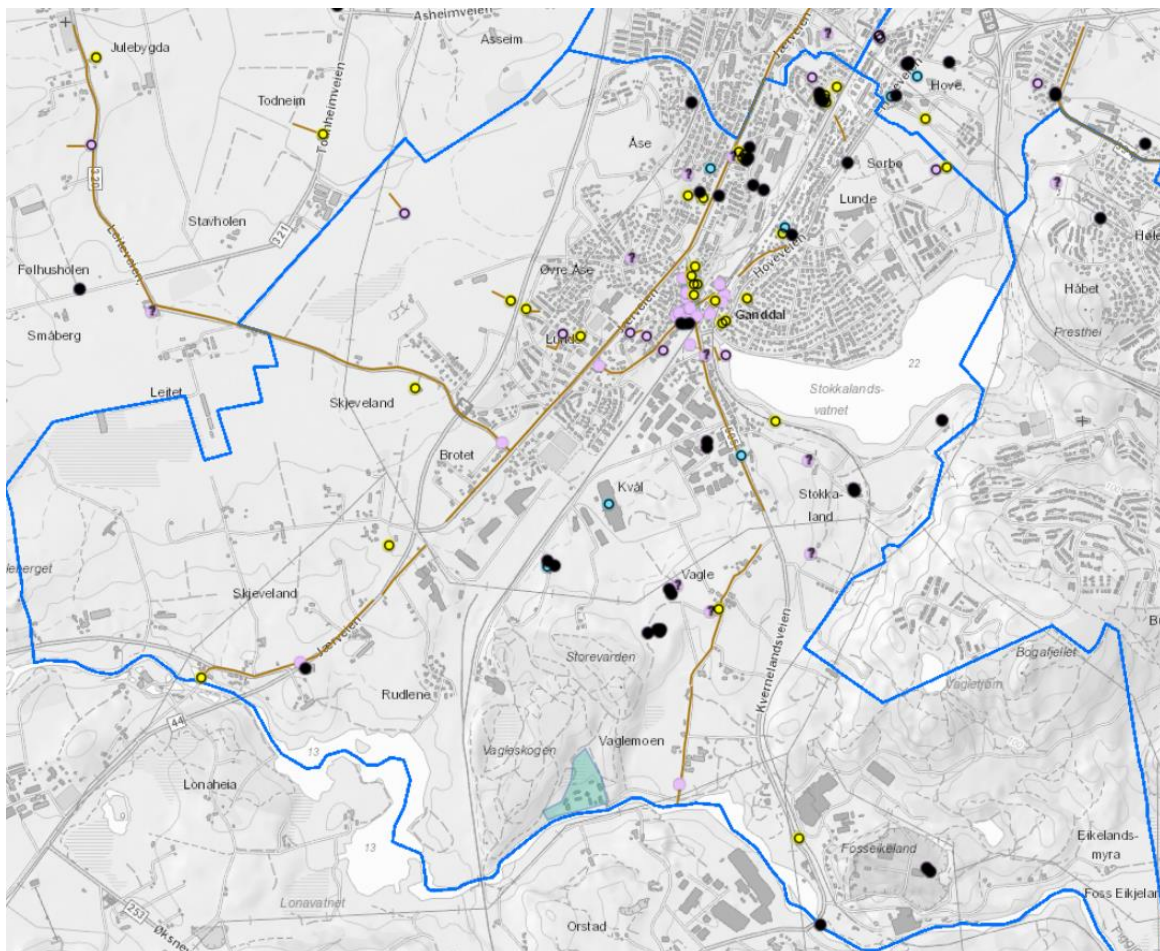
GANDDAL

KULTURMILJØ OG KULTURMINNER

Hovedtrekk og viktige strukturer

- Stokkalandsvatnet med Figgjoelva og Storånå som inndelende landskapselement og grunnlag for industri.
- Den store morenen med gamle gårder på høyden, med særlig grunnlag for rik forhistorisk kulturminnebestand. Og i nyere tid industrielt masseuttak ved Foss Eikeland.
- Møbelindustri med bakgrunn i trevarebedrifter på Åse, som gav grunnlag for ledende posisjon i Norge i etterkrigstid.
- De gamle hovedveiene, Jærveien, Vagleveien/Kvernelandsveien og Lundegeilen. Det var i området disse møtes at stasjonen ble anlagt og stasjonsbyen vokste fram.
- Jernbanestasjonen fra 1878 som grunnlag for knutepunkt og en liten stasjonsby.
- Flytting av stasjonen til nord for Kvernelandsveien i 1935
- Ålgårdbanen 1924 med forbindelse til industrien på Figgjo.
- Panserringen fra 2. verdenskrig som er særlig synlig i dette området og forteller om et enhetlig og stort forsvarsverk knyttet til okkupasjonsmaktens Festung Stavanger.

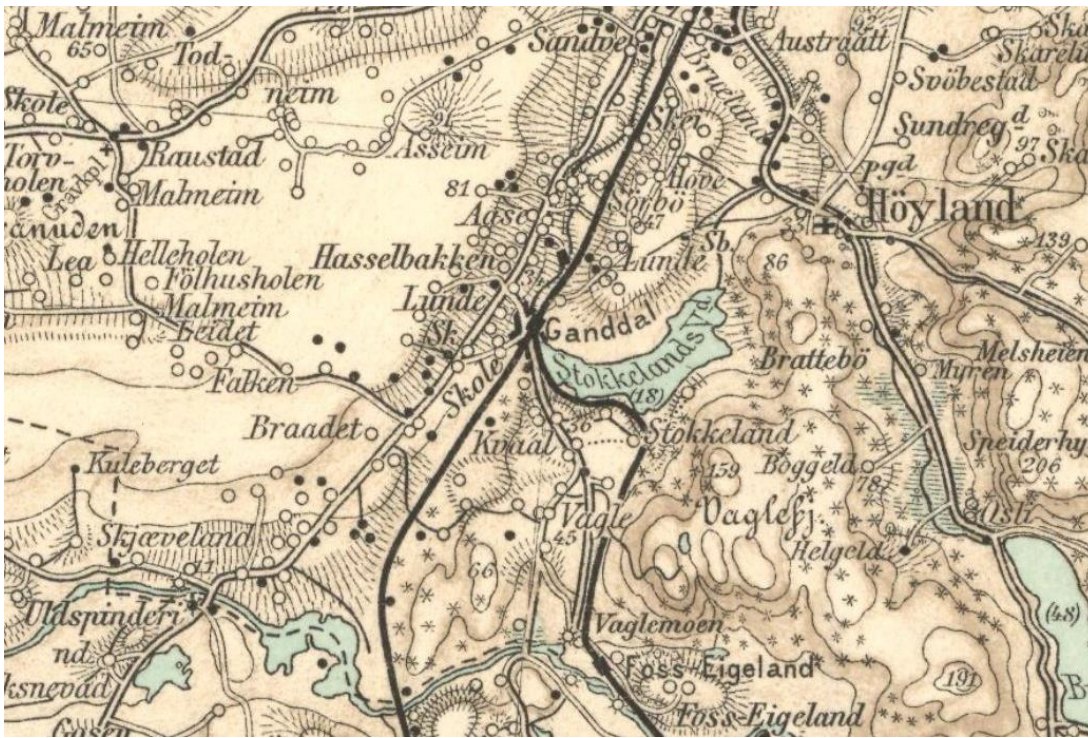
DETALJUTSNITT FRA KULTURMINNEREGISTERET – FOR MERE INFORMASJON OM KULTURMINNENE FØLG DENNE LINKEN: [HTTP://SANDNESONLINE.MAPS.ARCGIS.COM/APPS/WEBAPPVIEWER/INDEX.HTML?ID=6438801E93174EE4B28EAEDE5455A57D](http://sandnesonline.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=6438801E93174EE4B28EAEDE5455A57D):

Historie og naturgrunnlag

Ganddal er en fortsettelse av daldraget sør for Gandsfjorden. På en stor morenerygg på østsiden ligger gårdene *Hove*, *Sørbo*, *Lunde*, *Kvål*, *Stokkaland*, *Vagle* og *Foss Eikeland*. Mange forninner dokumenterer dette som et gammelt bosettingsområde og trolig et sentrumsområde for høytstående samfunnslag. Det flate jærlandskapet preger vestsiden. Her er ligger *Skjæveland* og *Åse*. I sør avgrenser Figgjoelva kommunen.

Storåna, som følger daldraget nordover med utspring fra Stokkalandsvatnet har hatt stor betydning for utviklingen av næringslivet utenom jordbruket. Fra tradisjonell mølledrift til trevareindustri. Aase Dreieri og Aase Mølle og Trevarefabrikk ble etablert på 1800-tallet og er opphavet til at Ganddalen utviklet seg til Norges viktigste senter for møbelindustri etter andre verdenskrig.

Området har fra gammelt av ligget sentralt i forhold allmenne ferdselsårer. Skjæveland var skyssgård i 1765. Åse postgård tidlig på 1800-tallet. Jæder-Hovedveg ble anlagt rundt 1800 og utbedret midt på 1800-tallet. I 1853 sto den nye Skjævelandsbrua i stein ferdig. Ganddal ble tidlig et knutepunkt for mer østlige forbindelser. Traseen for Kvernlandsveien/Vagleveien er tegnet inn på kaptein Worsøes veikart fra 1816. En annen vei som sikkert er gammel går mellom gårdene på høyderyggen i øst. Spor etter denne tar av fra Jærveien som Lundegeilen og hadde forbindelse til Brualand. Knutepunktet ved de kryssende veiene ble forsterket da Jærbanen åpnet med stasjon på Lunde i 1878, og ytterligere med Ålgårdbanen i 1924. I 2007 ble Rv. 44 anlagt som motorvei fra Lura til Skjæveland. Det avlastet mye av trafikken gjennom Ganddalen.

REKTANGELKART FRA 1926. TETTBEBYGGELSEN VED KROSSEN ER MARKERT. KVERNELANDSVEIEN ER FØRT UTENOM VAGLE.

I krysningen mellom jernbanen og de gamle veiene oppsto tettstedet Krossen, Gandalens sentrum, med bebyggelse fra tidlig 1900-tall og utover. Karakterisert av villabebyggelse og hus for ulike næringsfunksjon er og servicefunksjoner, ikke minst forsamlingshus knyttet til det rike bedehuslivet Ganddal er kjent for. En kultur som hadde sin historiske base i miljøet på Åse Dreieri.

LUNDEGEILEN INN MOT KROSSEN

DET SENTRALE OMRÅDET MED LUNDE FOTOGRAFERT 1937. LUNDEBRUKET BAKKANE LIGGER PÅ BRINKEN AV MORENEN. HER ER NÅ BARNEHAGE.

FLYFOTO OVER GANDDAL SENTRUM 2015. GATEMØNSTERET BYGGER PÅ GAMLE EIEDOMSTEIGER.

BOLIGBEBYGGELSE PÅ VESTSIDA AV KVERNELANDSVEIEN ER FORTETTET I HAGENE, MEN DEN ELDRE BEBYGGELSEN GIR FORTSATT TIDKARAKTER TIL BYBILDET.

GANDDALEN NYE STASJONSBYGNING ETTER FLYTTINGEN I 1935.

Under 2. verdenskrig spilte Gandalen en viktig rolle i «Festung Stavanger». I området er det flere rester etter panservernringen til okkupasjonsmakten i form av steingarder og grøfter.

Området ligger i prioritert utbyggingsakse langs hovedferdselsårer og har siden 1960 vært under konstant fortetting. Den store sykkelabrikken til Øglænd på Kvål ble innviet i 1971. Ullvaren flyttet til industriområdet Foss–Eikeland i 1986. Ved registreringen på 1980-tallet var flere av kulturminnene knyttet til den tidlige industrihistorien, men landbrukets kulturminner var som vanlig i flertall. Tapet av registrerte kulturminner var i 2007 70 %. Av de gamle gårdene er det kun Skjæveland som har sammenhengende åpent jordbrukslandskap. Etter Kvål og Lunde, og det knapt noen spor som forteller om tidligere ressursbruk og bosetting. Men eiendomsstrukturen i byggefelt nord for Stokkalandsvatnet peker mot et sentralt tunområde på brinken av morenergyggen. Spor av eldre gårdsbebyggelse finnes enkelte steder som lommer i tettbebyggelsen, f.eks. hovedtunet på Åse og

et par Sørbø-bruk nede i dalen. Trevareindustrien er det også svært få synlige spor etter i dag. Fra Åse Dreieri står kun portalen, flyttet til Jærveien. Utviklingen har også etterlatt få synlige spor etter den rike møbelindustrien midt på 1900-tallet

BYDELEN HADDE ET AV SANDNES FÅ INTAKTE JÆRHUS PÅ VAGLE. DET ER NÅ PAKKET SAMMEN FOR Å FLYTTES. TIL HØYRE ET LITE HEIMAHUS PÅ SKJÆVELAND FRA 1930, BYGD MED JÆRHUSMOTIV, EN TYPISK TREND I MELLOMKRIGSTIDAS NASJONALROMANTISK INSPIRERTE SANS DET STEDEGNE.

HOVEDTUNET PÅ ÅSE DER DEN GAMLE HOVEDBYGNING STÅR, OMGITT AV BOLIGER. ELDESTE DEL TROLIG FRA 1700-TALLET. HUSET HAR MIDTGANGSPLAN, ER SKEIVTEKT OG PÅ FASADEN FORAN GATEDØRA MOT HAGEN ER DET KARAKTERISTISKE SØYLEBISLAGET. HUSET ER FREMDELES ET GODT EKSEMPEL PÅ ET, FOR OMRÅDET, KARAKTERISTISK EMPIREHUS, SOM DET NÅ STÅR FÅ IGJEN AV.

Kulturmiljøer Ganddal

Kulturmiljø 0501 Ganddalen sentrum, Krossen.

Mye av den første tettbebyggelsen kom langs gamle veier som tok av fra Jærveien og krysset hverandre her. Veier eldre enn jernbanen. Kvernelandsveien sørøstover, Lundegeilen, Elveosen med bru over Storåna og retning morenehøyden. Utbyggingen synes å ha begynt rundt århundreskifte. Hus med blandede funksjoner nærmest krysset, kalt Krossen og jernbanestasjonen. Forretninger, kafeer, industri og hus for fellesfunksjoner. I dag skiller store Ebeneser se ut, som representant for bedehuskulturen på Ganddalen. Lenger fra Krossen små enkle trevillaer i sveitserstil og ulike kombinasjoner av jugendstil, som det tross vekslende autentisitet er lett å knytte til byggeperiode og som knytter hufvene i tettstedet historisk sammen. Opprinnelig var boligbebyggelsen romslig med store hager, som nå er fortettet.

KVERNELANDSVEIEN MOT KROSSEN.

EBENESER ER FØR OPP ETTER AT DEN FØRSTE TREBYGNINGEN BRANT I 1944. NYTT HUS VAR FERDIG I 1949, TEGNET AV SVERRE BRANTSBERG DAHL.. HJØRNEGÅRDENE I BILDE TIL HØYRE ER BYGD SIST PÅ 1920-TALLET. DE HAR HUSET MANGE ULIKE FUNKSJONER. HER HAR DET VÆRT SKOMAKER, ULIKE FORRETNINGER, KAFÉ OG POSTKONTOR.

2001 Pansersperring

For å beskytte Festung Stavanger mot angrep fra sør ble det bygd en pansersperring ved den sørlige grensen av festningsverket. Pansersperringen, som tyskerne startet å bygge i 1942, er et eksempel på den store innsatsen tyskerne la ned i å sikre seg kontroll over Stavangerhalvøya og det nye festningsverket som ble bygget her. Mens Festung Stavanger var avgrenset av sjøen i andre retninger, lå grensen mot sør på flatt jordbruksland. Her var det fare for både luftangrep og angrep med bakkestyrker. Tyskerne bygget flere støttepunkt langs denne forsvarslinjen mot sør, helt fra Høyland til Vigdel. I tillegg til dette skulle hele strekningen bli beskyttet av en pansersperring, som skulle være en hindring for stridsvogner på vei mot Stavangerhalvøya. Pansersperringen gikk helt fra Stokkalandsvatnet på Ganddal til Vigdel. I tillegg til dette ble det bygget en lignende pansersperring på Høyland, ved veien mot Ålgård. Sammen med støttepunktene, skulle pansermuren sikre et bedre forsvar mot sør, uten at soldater måtte være tilstede langs hele strekningen.

STEINGARD TIL PANSERSPERRINGEN PÅ BADESTRAND VED STOKKALANDSVATNET.

FESTUNG STAVNGER 1945 – DETALJUTSNITT - KARTET VISER FESTNINGER, BUNKERSER OG ANDRE MILITÆRE INNRETNINGER

Kulturmiljø 0502 Vagleleiren

I 1937 ble nye regler for sivilt luftvern i Norge vedtatt. Den spanske borgerkrigen var utløsende faktor. Landet ble inndelt i luftvernkretser. Hver krets fikk en sjef for tjenestegrenene: brann, sanitet, varsling og samband. Tallet på kretser økte stadig. Jæren fjernhjelpsleir, Valgeleiren, ble etablert omtrent samtidig med 13 øvrige fjernhjelpsleirer rundt i Norge. De første grunnarbeidene startet i 1951 og i 1953 ble leiren tatt i bruk. Vagleleiren er oppført etter typetegninger, etter samme mal som flere andre leirer i landet. Leirplanen, uteområde og bygningsmassen har høy grad av opprinnelighet. Leiren har stor regional kulturhistorisk verdi som et svært godt bevart kulturmiljø fra den kalde krigen. Riksantikvaren har gitt et tilsvarende anlegg i Møre- og Romsdal fredningsstatus (Forsvarets landsvernplan).

VAGLELEIREN FOTOGRAFERT 2014

1954 WIDERØES FLYVESELSKAP AS. NASJONALBIBLIOTEKETS BILDEARKIV

Industri og håndverk

Til venstre Byberg Møbelfabrikk etablert 1946 og i drift til 1993. Den siste i drift og best bevarte fra Ganddals blomstrende møbelindustri i tidlig etterkrigstid. I hvert fall i så autentisk stand. Til høyre Ganddal Møbelfabrikk, etablert 1919 og i drift til 1985. Fabrikkbygningen ble fornyet i gjennomført funksstil en gang før 1960. Er nå pusset opp innen samme stiluttrykk og har fått nye funksjoner

Snekkerverkstedet på Vagle er fra ca. 1870. Det er lite endret eksempel på lokal bygdeindustri fra slutten av 1800-tallet. Restaurert og knyttet til Sandnesmuseet siden 1976.

110202722 Ålgårdbanen

Sidebane til Jærbanen mellom Ålgård og Ganddal. Bygd mellom 1921-24, som et sysselsettingstiltak mot arbeidsledigheten, men planlagt siden 1894. Knyttet til industrien på Ålgård og Figgjo.

Persontrafikk nedlagt i 1955, godstrafikk 1988. Museumsaktiviteter i dag, men gjenåpning av vanlig drift er stadig et emne i offentlig ordskifte. Ålgårdbanen forsterket Ganddals rolle som knutepunkt.

SKOLEKART FRA 1937 – STIPILET SVART LINJE VISER ÅLGÅDSBANEN

Undersøkelse av tap av kulturminner

Kretser	Undersøkt 2002	Tapt 2002	Undersøkt 2007	Tapt 2007	Undersøkt 2012	Tapt 2012	Samlet tap	Gjenstående 2012
Stokkeland, Ganddal	31	18 58 %	13	2 15 %	11	2 18 %	22 71 %	9
Sandnes totalt	781	235 30 %	546	33 6 %	513	29 6 %	297 38 %	484

Riksantikvaren foretok 2002, 2007 og 2012 en undersøkelse av SEFRKA-registrerte hus bygd før 1900 i Sandnes. Den viser en svært høy tapsprosent i bydelen.

Kilder

Auranes, Ola. Høyland gards- og ættesoge. Gjennom 400 år. Stavanger 1954.

Bjerke, Thor mfl. Banedata 94. Norsk jernbaneklubb, Forskningsgruppen 1994. Oslo

Eggebo. A. «Slik bygde dei byen», 1996.

Jonasen. J. Schanche. Høyland gjennom 100 år. Sandnes 1972.

Jordskiftekart, Lunde inn- og utmark. 1860 Skjæveland, Skjæveland inn- og utmark 1902.

Norges bebyggelse 1957. Herredsbindet for Rogaland søndre del.

Risdal, Sigurd Olav med flere i red. kom.. Foto fra Gandal. Slekt, familier, gård og hus før 1940. Lions Club Sandnes/Gandal 2010.

Risdal, Sigurd Olav, Hebnes, John. i red. kom.. Foto fra Gandal. Fra klyngetun til bygd. Næring og samfunn, lag og foreninger framtil 1965. Lions Club Sandnes/Gandal 2017.

Sandnes kommune, Bydelsfolder.

Thime, Torkel. Banelangs. Ålgårdbanen gjennom 75 år. Statsarkivet i Stavanger 1999.

SEFRAK-registreringen i Sandnes.

<https://digitalmuseum.no/>

<http://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri>.

https://www.nb.no/nbsok/advanced_search. Foto.

<https://kart.1881.no>. Historiske kart.

<http://aalgaardbanens-venner.com/historien/>.